

De Leidse walstoepen

Een verkennend onderzoek naar een onopvallend maar bijzonder fenomeen

Cor Smit, 1 april 2016

Inhoud

1	Inleiding	3
1a	Conclusies op hoofdlijnen	3
2	De benaming: walstoep, boenstoep, waterstoep, trap, stoep	4
2a	Algemeen.....	4
2b	Leidse benamingen.....	5
2c	Stenen trappen, houten steigers en vlonders.....	5
2d	Wed of wedde	6
3	Walstoepen in de stad: Leiden en andere steden	6
3a	De huidige Leidse walstoepen, aantal en historiciteit	6
3b	De vorm van de Leidse walstoep	7
3c	Spreiding door de stad	9
3d	Andere steden in Holland, Zeeland en Utrecht	10
4	Historische ontwikkeling van de walstoepen in Leiden	12
4a	Burgers, overheid en de bonnen	12
4b	Middeleeuwen.....	13
4c	De periode 1585 – 1800	15
4d	De negentiende eeuw, tot het interbellum.....	16
4e	De periode 1918-1976	17
4f	De stadsvernieuwing	18
5	Funcities	19
5a	Waterkwaliteit en gebruik, algemeen	19
5b	Economisch gebruik	20
5c	Huishoudelijk gebruik.....	22
5d	Slotopmerkingen over het gebruik.....	25
	Bijlage 1 Overzicht resultaat zoektocht in andere steden	27
	Bijlage 2 Inventarisatie Jelle Verheijen	28
	Bijlage 3 De vorm van de Leidse walstoep	30
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	31

De Leidse walstoepen

Een verkennend onderzoek naar een onopvallend maar bijzonder fenomeen

1 Inleiding

Het is een zo vanzelfsprekend onderdeel van de Leidse binnenstad, dat men er haast ongemerkt aan voorbij gaat: de tientallen stenen trappen die toegang bieden tot het water. Sommige zijn duidelijk modern, de meeste ogen echter historisch. Maar zijn ze dat, en zo ja, uit welke tijd dateren ze dan? En waarvoor werden ze dan gebruikt? Waarom zijn ze er gekomen, wie zorgde daarvoor en hoe ging men er in de loop der tijd mee om, zowel vroeger als bijvoorbeeld tijdens de Stadsvernieuwing, toen de Leidse walkanten grondig werden vernieuwd? Hoe zit het met de vorm, het uiterlijk van deze trappen, want er zijn wel verschillen?

De Historische Vereniging Oud Leiden en de Gemeente Leiden vroegen zich af hoe het nu eigenlijk zat met wat in de wandeling wel ‘wasplaatsen’ werden genoemd. Hoewel deze benaming per saldo in de meeste gevallen de lading voor een belangrijk deel dekt, zullen we deze stenen trappetjes verder aanduiden met de meest gebruikelijke naam, namelijk walstoep. Om de hierboven gestelde vragen over deze walstoepen te beantwoorden, werd door Cor Smit Historicus een onderzoek uitgevoerd. Dat onderzoek moet vooral als verkennend worden gezien. Hoewel de meeste vragen tot op redelijk grote hoogte beantwoord konden worden, zijn sommige antwoorden eerder hypothetisch te noemen. Nader archiefonderzoek kan een aantal zaken – maar niet alle – waarschijnlijk verder verhelderen.

1a Conclusies op hoofdlijnen

Hieronder volgt een meer uitgebreid verslag van de bevindingen van dit onderzoek. Hier worden echter reeds de belangrijkste conclusies op hoofdlijnen gegeven.

1. De meeste walstoepen aan de Leidse wateren zijn historisch te noemen. Zij dateren oorspronkelijk uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Wel zijn ze tijdens de Stadsvernieuwing geheel vernieuwd;
2. Het grote aantal walstoepen in Leiden is uniek. Het verschijnsel walstoep is weliswaar op zich niet Leids en evenmin stedelijk. Er is echter geen stad in Zuid- en Noord-Holland, Zeeland en Utrecht waar deze in zulke grote aantallen voorkomen of ooit zijn voorgekomen. Deze grote verspreiding is een bijzonder Leids fenomeen;
3. De walstoepen als zodanig zijn al een middeleeuws verschijnsel. De grote verspreiding in de huidige meest voorkomende vorm dateert echter uit de tweede helft van de zeventiende en uit de achttiende eeuw. Ook nu verdwenen grachten hadden vaak walstoepen;
4. De basis voor de ‘Leidse vorm’ dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw;
5. De meeste walstoepen verschenen niet planmatig, maar werden (ten laste van de stedelijke overheid) door de bonnen (“wijken”) aangelegd en onderhouden om in de behoeften van de buurtbewoners te voorzien. Alleen de stadsuitbreiding van 1659 lijkt daarop een uitzondering te zijn. Walstoepen konden ook verdwijnen wanneer men er geen behoefte meer aan had;
6. Hoewel sommige walstoepen ook een economische functie hebben gehad en niet uitgesloten is dat deze in sommige gevallen vroeger van enig belang is geweest, lijkt de primaire functie ervan echter huishoudelijk, zeker vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het gaat daarbij

vooral om spoelen van wasgoed, vaatwerk etc. en water om te boenen, niet om de consumptie van water;

7. Dat geldt ook voor de vele 'spoelstoepen' (een synoniem) die in de negentiende eeuw in de vorm van houten steigers in de singel werden gelegd ten behoeve van de bewoners van overloopbebouwing net buiten deze singels. Daarvan is in het huidige stadsbeeld echter geen spoor meer te vinden.
8. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw verdwenen diverse walstoepen omdat zij hun functie verloren, hinderlijk waren voor het toenemende verkeer en duur in het onderhoud;
9. Tijdens de Stadsvernieuwing zijn walstoepen hersteld en soms teruggebracht. Er zijn echter ook walstoepen verdwenen en tegelijkertijd zijn enkele 'historische' walstoepen aangebracht waarvan het onaannemelijk is dat ze eerder op die plek aanwezig waren, met name aan de Oude Singel.

2 De benaming: walstoep, boenstoep, waterstoep, trap, stoep

Over het verschijnsel walstoep (waterstoep, boenstoep) is nauwelijks geschreven. Komt het aan de orde, dan is het doorgaans in min of meer agrarische, in ieder geval niet-stedelijke context.

2a Algemeen

In de Nederlandse woordenboeken¹ wordt een walstoep beschreven als een stoep aan het water, "o.a. om daarop goed te spoelen of vaten te wassen." De omschrijving, inclusief de invulling daarvan, is gebaseerd op een woordenlijst uit de Zaanstreek, waarin tevens werd aangegeven dat dergelijke stoepen zowel van hout als van steen kunnen zijn.² Daarin wordt ook verwezen naar het begrip boenstoep, waar de nadruk ligt op het boenen van emmers en vaten.³ De waterstoep – een woord dat niet voorkomt in de Zaanse woordenlijst – is volgens *Van Dale* een synoniem voor walstoep, waarbij in de omschrijving overigens niet (zoals bij walstoep) direct wordt aangegeven waar deze voor wordt gebruikt.⁴

Hoewel het *Woordenboek der Nederlandse Taal* zich alleen baseert op de Zaanstreek, kende het verschijnsel een veel bredere verspreiding. Onder de benaming boenstoep waren ze een algemeen verschijnsel bij boerderijen in Zuid-Holland en Utrecht.⁵ Daar waren ze vaak voorzien van een boenhok. Hoewel oorspronkelijk ook bedoeld voor het wassen van kleding, werden ze vooral gebruikt voor het reinigen van melkbussen en dergelijke. In de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden wordt aan dergelijke boenstoepen een dusdanig grote cultureel-historisch belang toegekend, dat door het waterschap speciale regels zijn gemaakt om deze te kunnen handhaven. Dit was noodzakelijk omdat de boenstoepen daar niet direct achter het huis liggen, maar daarvan gescheiden zijn door een berm en een weg.⁶

¹ *Van Dale*, 3895; zie ook WNT.

² G.J. Boekennoogen, *De Zaanse Volkstaal. Deel II: Zaanse Idioticon – Aanvullingen* (Zaandijk 1897, herdruk 1971).

³ Met een iets bredere betekenis (ook 'water scheppen') ook opgenomen in *Van Dale*, 464, idem overigens voor boenwal. Zie ook WNT.

⁴ *Van Dale*, 3918.

⁵ Zie <http://www.agriwiki.nl/wiki/Boenstoep>.

⁶ Zie <http://www.waterschaprivierenland.nl/binaries/content/assets/wsrl---corporate/producten/2015-vergunningen/5.9-het-aanleggen-en-hebben-van-boenstoepen.pdf>. Aan diverse boenstoepen met boenhokken is ook een monumentale status toegekend door de RCE. In de genoemde streek worden ook verdwenen boenstoepen teruggeplaatst.

Daarnaast bestaat nog het woord spoeltrap, als trap aan het water waar vroeger wasgoed werd gespoeld.⁷ In tegenstelling tot de andere termen, hebben we deze aanduiding niet teruggevonden op het platteland en deze lijkt daarom meer stedelijk te zijn.

2b Leidse benamingen

In Leidse bronnen uit de negentiende en twintigste eeuw worden vooral de woorden waterstoep en walstoep gebruikt bij aanduidingen en aanvragen voor voorzieningen om in de stad of aan de singels bij het water te komen; een enkele keer spoeltrap.⁸ In de negentiende eeuw werd echter ook een aanduiding gebruikt, die zijn weg *niet* naar de Nederlandse woordenboeken heeft gevonden, namelijk spoelstoep. Daarvan is vooral – maar niet uitsluitend! – sprake bij huizen die door projectontwikkelaars (en de NV Leidsche Bouwvereniging) aan de singels werden gebouwd, feitelijk Leidse ‘overloop’-bebouwing op toenmalig grondgebied van Zoeterwoude, Oegstgeest en Leiderdorp. Het ging hier om houten steigers in de singel, reden waarom Leiden daarvoor toestemming moest geven.⁹

Geen van deze begrippen komt echter voor in oudere Leidse bronnen. Doorgaans wordt daarin eenvoudig gesproken over trappen. De context maakt duidelijk dat het daarbij om een trap in de walkant naar het water ging. In ingezonden brieven in negentiende-eeuwse kranten worden de walstoepen ook wel eens zo aangeduid. Soms ook als stoep, een term die in officiële stukken echter uitsluitend wordt gebruikt voor natuurstenen platen en trappen aan de panden.

Tijdens de Stadsvernieuwing werden deze trappen in de walkant in de Leidse walkanten consequent aangeduid als walstoepen. Dat is ook een belangrijke reden om deze term hier te gebruiken. Waterstoep is wellicht beter omdat deze wat betreft de functie neutraler is, maar de omschrijving van walstoep laat in ieder geval ander gebruik dan huishoudelijk gebruik open. Andere benamingen – en het mag duidelijk zijn dat het taalgebruik hier nogal gevarieerd is – dragen te veel een functionele invulling met zich mee.

2c Stenen trappen, houten steigers en vlonders

Behalve dat er veel verschillende woorden blijken bestaan voor een en hetzelfde verschijnsel, is eveneens duidelijk dat een walstoep niet noodzakelijk een stenen trap is. Het kan ook om een houten toegang tot het water gaan, wat vaak het uiterlijk van een steigertje aan zal nemen. Dit is niet alleen op het platteland zo – waar overigens ook veel gemetselde wal- en boenstoepen te vinden zijn – maar ook in de stad. Stenen walkanten waren vóór het eind van de zestiende eeuw in een stad niet gebruikelijk, zoals we verderop nog zullen zien.

Behalve de houten ‘spoelstoepen’ aan de singels, is er in Leidse bronnen veel te vinden over de aanleg van steigers (doorgaans ‘plankijs’ genoemd) in singels, grachten en (Nieuwe) Rijn. Dit laatste verschijnsel zullen we hier niet uitgebreid behandelen, hoewel het in essentie om iets vergelijkbaars gaat, namelijk de toegang tot het water. Wel is voor de periode na de middeleeuwen bekeken of hier een relatie kan zijn met de gemetselde trapjes naar het water. Datzelfde geldt voor de talloze vlonders en vlotten die vanaf de zeventiende eeuw in de Leidse wateren te vinden waren, meestal ten behoeve van de

⁷ Van Dale, 3168. Niet opgenomen in WNT.

⁸ Gebaseerd op digitaal doorzoeken met uiteenlopende zoektermen van de Leidse kranten en de Handelingen van de Gemeenteraad (Erfgoed Leiden e.o., <http://leiden.courant.nu/>).

⁹ Dat het om houten steigers ging blijkt vooral uit een foto van de huizen van de Leidsche Bouwvereniging aan de Rijnsburgersingel. De woningen zelf stonden achter de singelsloot (de gemeentegrens) in de buurgemeente. De aanvragen werden doorgaans gecombineerd met die voor een bruggetje over de singelsloot naar de singel.

wolnijverheid – de Leidse grachten lagen vol met dergelijke constructies. Ook hier gaat het primair op de vraag of de eigenlijke walstoepen mede toegang boden tot deze vlotten, en of dat deze wellicht ook zonder vlot voor dergelijke en andere economische activiteiten werden gebruikt.

2d Wed of wedde

Wat betreft toegangen tot het water, moet hier ook de zogeheten wed of wedde genoemd worden. Dat is volgens de woordenboeken – behalve een doorwaadbare plaats – vooral een drenkplaats voor vee, in het bijzonder paarden. De oudste vermelding daarvan in Leiden dateert uit 1344 (nabij de Hogewoerdspoort, waarschijnlijk aan de Steenschuur tussen Langebrug en Breestraat)¹⁰. In ieder geval was er ook een wedde in 1575 in het Rapenburg nabij de Breestraat.¹¹ In de negentiende eeuw waren er in de stad nog drie wedden¹² en deze werden zeker als drenkplaats voor paarden gebruikt. Niet uit te sluiten valt echter dat de wedden oorspronkelijk ook voor andere doeleinden werden gebruikt. We laten ze hier verder buiten beschouwing, omdat er vooralsnog geen aanleiding is te veronderstellen dat hier sprake is van een trap of een steiger.

3 Walstoepen in de stad: Leiden en andere steden

Wal- water- en boenstoepen in houten én stenen vorm worden tot op heden vooral beschreven als een plattellandsverschijnsel. Hoewel deze voor het eerst in de negentiende eeuw genoemd worden, mogen we er vanuit gaan dat dit als een eeuwenoud verschijnsel is. Wat is logischer dan dat een boerderij of woning in een tijd dat er nog geen waterleiding bestond, beschikte over een toegang tot het water? In een omgeving van hoge rivieroeveren en dijken, zoals in West-Nederland, zal dat doorgaans een trap of vergelijkbare constructie zijn geweest.

Maar de walstoep is zeker niet uitsluitend een plattellandsverschijnsel. Ook in de steden van Holland¹³, Utrecht en Zeeland komen dergelijke trappen naar het water voor. En doorgaans zijn zij eeuwenoud. Voor de duidelijkheid: ze komen lang niet overal voor. Bovendien komen of kwamen ze voor in verschillende vormen en is niet altijd duidelijk waarvoor ze precies gebruikt werden (zie bijlage 1).

3a De huidige Leidse walstoepen, aantal en historiciteit

Leiden telt ontzettend veel walstoepen. Een inventarisatie door Jelle Verheijen laat zien dat er om dit ogenblik bijna zeventig zijn (zie bijlage 2). Wanneer we historische foto's bekijken, blijkt dat er vroeger nog veel meer waren.¹⁴ Dat geldt niet alleen voor grachten die ondertussen gedempt zijn, zoals het Levendaal, de Zijlgracht, de Lange Mare en veel meer. Oude afbeeldingen laten ook op nog steeds bestaande walkanten walstoepen zien, die er nu niet meer liggen. Zo waren er op de Nieuwe Rijn tussen Koornbeursbrug en Beschuitsteeg rond 1900 zeker drie, terwijl er nu nog maar één is. Inmiddels verdwenen walstoepen aan bestaande watergangen zijn ook te ontdekken aan de Groenhazengracht en aan de Oude Rijn ter hoogte van de Uiterstegracht. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat er ook walstoepen waren aan de Middelste- en Uiterstegracht.¹⁵

¹⁰ E.T. van der Vlist, *De oudste oorkonden van de stad Leiden. Een paleografisch-diplomatische studie* (Leiden 1988), transcriptie 113. Met dank aan Piet de Baar, met name ook voor de locatie.

¹¹ P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel 1, 13. Dank aan Piet de Baar.

¹² Bij de Witte Poort, buiten de Marepoort, buiten de Hogewoerdspoort (dank aan Piet de Baar).

¹³ Met Holland wordt hier Zuid- en Noord-Holland bedoeld.

¹⁴ Gebruik is gemaakt van de Beeldbank van ELO, <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal/>.

¹⁵ ELO, SA II, inv.nr. 1186, *Bijlagen bij de rekeningen der bonnen*.

Aan de andere kant zijn er enkele, historische ogende walstoepen die op geen enkele historische afbeelding te vinden zijn. Dat geldt met name voor de walstoepen op de Oude Singel. Daarbij moet opgemerkt worden dat op geen enkele oude foto de kade voor de voormalige dekenfabriek Scheltema zichtbaar is, waar ook een (in vorm afwijkende) walstoep ligt.¹⁶ Maar het zicht op de rest van de Oude Singel is doorgaans goed en daar waren géén walstoepen (nu een viertal). Daarnaast zijn er op de Oude Vest bij de Paauwbrug nu twee walstoepen, terwijl er vroeger maar één was.

Verder zijn er een paar walstoepen die overduidelijk een moderne toevoeging zijn, zoals die bij het Stadhuis, bij de Stille Mare en in de Maresingel (Zamenhofstraat). Deze zijn hier pas in de afgelopen decennia gerealiseerd, met name voor recreatieve doeleinden, voor rondvaartboten (en om in het huwelijksbootje te stappen). We zullen deze verder buiten beschouwing laten.

Ten slotte is er nog een, historische ogende, maar in Leiden bijzonder afwijkende walstoep die een moderne toevoeging blijkt te zijn. Dat is de walstoep in de Oude Rijn, naast de brug bij de Hooglandse Kerkgracht. Deze is daar in de jaren tachtig aangebracht. Voordien was daar niets. De vormgeving – we komen er nog op terug – lijkt geleend uit andere steden. Wellicht was Delft hier het voorbeeld.

Voor het overige liggen de huidige walstoepen op plekken waar ze vroeger ook waren. En nogmaals, er waren er ooit veel meer, waarschijnlijk enige tientallen.

3b De vorm van de Leidse walstoep

De dominante ronde of afgeronde vorm

De Leidse walstoepen hebben verschillende vormen, maar één type is dominant, hoewel er verschillen in de uitvoering zijn (zie ook bijlage 3).

- Cruciaal is dat daarbij de ‘trap’ – soms gaat het om één stap naar beneden, maximaal om drie gemetselde treden – haaks op het water staat en zich geheel binnen de kademuur bevindt.
- De deels ronde of afgeronde vorm van het gat binnen de kade. Soms is het een geheel ronde vorm (een halve cirkel), in de meeste gevallen is het gat echter breder, min of meer uitgerekt, maar dan wel met rond gemetselde hoeken binnen de kade.
- De breedte van deze trappen varieert, maar er is nooit ruimte voor meer dan enkele personen.
- De *hoekblokken* aan de waterkant zijn van natuursteen (of belegd met natuursteen), de rest van de waterstoep is gemetseld met baksteen.
- Er is nogal wat variatie in de detaillering:
 - o Zoals gezegd varieert het aantal treden. Dit is afhankelijk van de hoogte van de walkant;
 - o Vaak zijn de treden rond gemetseld, waarbij de vorm van het gat wordt gevolgd.
 - o Het natuurstenen hoekblok is vaak schuin geplaatst of afgeschuind; soms gaat het om een smal plaatje, soms om een complete steen.

Beeldonderzoek leert dat deze vorm ook in het verleden de overwegende vorm was, inclusief de variaties in breedte, diepte en detaillering. De exacte uitvoering zal afgehangen hebben van esthetische overwegingen, afhankelijk van de periode dat de walstoep werd aangelegd, maar waarschijnlijk ook van

¹⁶ De oudste foto waarop dit wel het geval is, dateert uit 1968, maar juist in het voorgaande jaar was de Oude Singel ter plekke stevig op de schop genomen.

financiële overwegingen. Hierbij is tevens van belang dat er tot het begin van de negentiende eeuw geen centrale regie op de aanleg ervan bestond, zoals verderop aan de orde zal komen.

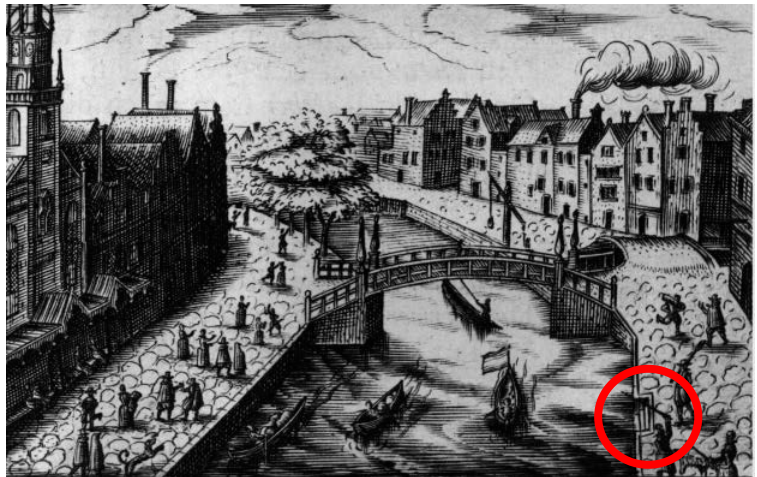
We zullen deze vorm (met haar variaties) verder aanduiden als de Leidse vorm van de walstoep, te meer daar in andere steden deze vorm nauwelijks voorkomt.

Het basisontwerp van de Leidse vorm draagt de stijlkenmerken van (het midden van) de zeventiende eeuw. Zoals we verderop zullen beschrijven, begint dan ook de grote verspreiding van de gemetselde walstoep.¹⁷ We mogen daarom aannemen dat de Leidse vorm inderdaad uit die tijd dateert.

Rechthoekig en vierkant

Er zijn in de stad een aantal walstoepen die qua uitvoering sterk overeenkomen met deze Leidse vorm, maar afwijken doordat zij geen ronde, maar rechte hoeken binnen de kade hebben, zoals op de Botermarkt bij de Koornbeursbrug, in de Steenshuur bij de Lodewijkskerk en bij Scheltema op de Oude Singel. Op de Botermarkt lijkt tot rond 1900 echter een walstoep met ronde vormen te hebben gezeten, al was deze in 1969 wel vierkant. Die bij de Lodewijkskerk was oorspronkelijk in ieder geval geheel rond. Over die bij Scheltema – die bovendien veel breder is dan de andere – valt niets te zeggen.

De hoekige vorm kwam echter zeker ook vroeger voor, zij het – afgaande op het beeldmateriaal – beduidend minder vaak. Op oude prenten en foto's zijn hoekige walstoepen te zien aan de oostzijde van de Steenshuur (op de plek van het huidige Van der Werfpark) en het Kort Rapenburg. Wat de laatste locatie betreft valt op dat hier oorspronkelijk tot ver in de negentiende eeuw in het (nog onverharde!) talud ronde walstoepen zaten, en pas later, toen de walkant geheel van steen was geworden, ineens volledig vierkante. De (rechthoekige) walstoep aan de oostzijde van de Steenshuur, is in die vorm echter al te zien op een prent uit ca. 1807. Op een afbeelding van de 'Saaihal' uit ca. 1625 is op ongeveer dezelfde plek ook een rechthoekige walstoep te zien (zie afbeelding hiernaast).

Het valt naar aanleiding van deze prent niet uit te sluiten dat de rechthoekige vorm zelfs een oudere vorm is van de Leidse walstoep, al is de prent op zich nogal primitief te noemen. Bovendien moeten we vaststellen dat de vormen in de loop der tijd konden variëren, zelfs op dezelfde locaties (zie Kort Rapenburg en Botermarkt).

Trap parallel aan de kade

Een aantal walstoepen wijkt veel sterker af. Dat betreft al direct de trap, die niet haaks op het water staat, maar parallel daaraan. Twee daarvan – beide aan het Rapenburg – hebben twee trappen met drie treden naar een gemetseld platformpje. Het geheel bevindt zich binnen de kademuur. Afwijkend is ook

¹⁷ Niet uitgesloten is dan ook dat het ontwerp van de hand is van Arent van 's-Gravesande, van 1638 tot 1655 'Fabriek' van Leiden, zeg maar hoofd van Gemeentewerken.

dat deze walstoepen voorzien zijn van een hek, in dezelfde uitvoering als de relingen van de Leidse bruggen. Een van deze twee stoepen is zichtbaar op een prent van het Rapenburg van ca. 1770, dus is ook hier sprake van historische walstoepen. Op oude foto's van de Lange Mare is bij de Hartebrug een vergelijkbare walstoep te zien (zie afbeelding hiernaast). Alleen heeft deze slechts één trap naar het plateau. Deze vorm kwam dus vaker voor, al was dat beperkt.

Een derde walstoep met een parallelle trap is die bij de Hooglandse Kerkbrug. Deze is echter aangebracht *buiten* de kademuur en leidt naar een gemetseld platform dat eveneens *buiten* de kademuur ligt. Zoals gezegd is deze pas recentelijk gebouwd. Dit model komt in andere steden betrekkelijk veel voor, maar er is geen enkel historisch Leids voorbeeld van te vinden.

Een verdwenen afwijkende trap

Volkomen afwijkend van de andere in Leiden voorkomende walstoepen, was die aan de westzijde van de Steenshuur, naast de Hogewoerdsbrug. Deze is op enkele foto's te zien (zie hiernaast). Het gaat hier om een vrij brede en hoge trap, weliswaar haaks op het water, maar op een geheel andere manier ingemetseld in de kade. In tegenstelling tot de 'gewone' walstoepen is deze, net als de parallel geplaatste trappen, afgezet door een hek. Deze trap voerde duidelijk naar het water, maar ze bood ook toegang tot de kelders die zich onder de Breestraat bevonden. Deze trap is hoogstwaarschijnlijk rond 1910 verwijderd (de kelders pas na de overkluizing van het Gangetje).

Deze trap doet sterk denken aan de trap die te zien is op de oudste afbeelding van een walstoep, die in het Gangetje op een schilderij van Cornelis Engebrechtsz uit 1518 (zie verderop).¹⁸ Vergelijkbare hoge en brede trappen (vaak eveneens vlak naast een brug) zijn ook in andere steden te vinden, maar meestal bevinden deze zich in het (onverharde) talud en niet in een gemetselde kade.

3c Spreiding door de stad

Walstoepen zijn niet aan alle Leidse watergangen te vinden en niet overal zijn er evenveel. Dat is niet alleen nu zo, dat was vroeger ook het geval. Betrekkelijk grote aantallen zijn (en waren) te vinden aan

¹⁸ Het is verleidelijk te denken dat het hier gaat om een versterking van de wedde waarvan sprake is in de oorkonde van 1344. Toen was dat nog de rand van de stad, later niet meer.

Rapenburg/Steenschuur/Vliet, aan de Nieuwe Rijn, aan de Herengracht, aan de Oranjestad en aan de Oude Vest. Aan bijna alle watergangen in de middeleeuwse binnenstad waren er waterstoepen¹⁹, wat overigens zeker niet betekent dat deze er reeds in de middeleeuwen waren – van een groot aantal is zelfs duidelijk dat ze pas in de achttiende eeuw zijn aangelegd. Ook de stadsuitbreiding van 1659 telde zeer veel walstoepen (ook in het Levendaal, bijvoorbeeld). Er waren echter geen walstoepen aan de Apothekersdijk en Boommars, en evenmin aan de Waardgracht. In de stadsuitbreiding van 1611 kon ik slechts drie walstoepen vinden, namelijk twee aan de Oostdwarsgracht en een aan de Langegracht-Zuidzijde, nabij de Korte Mare. De Korte Mare zelf is in de achttiende eeuw meer dan eens op prenten afgebeeld, maar daarop is geen walstoep te ontdekken.

Een belangrijke reden waarom op bepaalde plaatsen geen walstoep was, zal zijn dat de kade dermate laag was dat er geen voorziening nodig was om bij het water te komen.²⁰ Dat geldt met name voor de weerszijden van de Rijn tussen Bostelbrug en het Waaghoofd. De kade van de Waardgracht was eveneens beduidend lager dan die van de Oranjestad. Opgemerkt moet trouwens worden dat veel Leidse kaden ooit lager waren dan nu: tot 1976 werden lage kaden bij herstel vaak verhoogd.²¹

Een lage kade wil overigens niet zeggen dat er dan nooit een walstoep werd aangebracht. Aan de vroeger zeer lage kade van de Botersmarkt zat ooit een walstoep om één stapje naar beneden te kunnen maken. Deze is verdwenen.²² Ook aan de Aalmarkt was tussen het Waaghoofd en de Visbrug wel degelijk een walstoep.²³ Er waren – en zijn – meer van dergelijke kleine trapjes in een betrekkelijk lage kade.

Juist daarom roept de spreiding meer vragen op. Het verschil tussen de stadsuitbreiding van 1611 en de rest van de stad is opvallend groot. De plaatsing van de walstoepen in de stadsuitbreiding van 1659 lijkt bovendien bijzonder planmatig, alsof het bij voorbaat zo ontworpen was. Nader onderzoek of dit inderdaad het geval was, is aan noodzakelijk. Het is weliswaar zo dat de kaden in de stadsuitbreiding van 1611 beduidend lager waren dan verder in de stad, maar wellicht was er ook sprake van een nieuwe benadering in 1659. We komen hier nog op terug.

3d [Andere steden in Holland, Zeeland en Utrecht](#)

Om het verschijnsel van de stedelijke walstoep wat beter te kunnen duiden, is via onderzoek in diverse beeldbanken bekeken in hoeverre walstoepen ook in andere steden in West-Nederland voorkwamen en welke vorm zij dan hebben of hadden (zie bijlage 1) Dit onderzoek heeft niet de pretentie een volledig beeld te geven. Hoogstwaarschijnlijk zijn er de nodige walstoepen gemist. Een aantal zaken wordt wel duidelijk, namelijk:

- Walstoepen – in ieder geval trappen aan de kade naar het water – komen veel vaker voor, maar zeker niet in alle steden in Holland, Zeeland en Utrecht;

¹⁹ Geen waterstoepen zijn aangetroffen aan de Koepoortgracht (Douzastraat) en Celbroersgracht (Kaiserstraat).

²⁰ Zie ook ELO, Archief Barendregt, inv.nr. 906, *Rapport Gemeentewerken voor de Rijksdienst voor Monumentenzorg* (28 juni 1976).

²¹ Genoemd rapport stelt dat daaraan een halt moest worden toegeroepen omdat het afbreuk deed aan het historisch karakter van de stad. De huidige kade van bijv. de Botersmarkt is desondanks veel hoger dan de oude.

²² Deze lag ter hoogte van de Choorlammersteeg. De walstoep aan de Botersmarkt naast de Koornbeursbrug is er nog wel. Deze was ook hoger, omdat de kade hier vanwege de brug ook hoger was: daar is plaatsing ook logisch. Het genoemde rapport pleitte overigens voor terugbrengen van de walstoep aan de Botersmarkt.

²³ Reeds te zien op een tekening van de Waag en het Waaghoofd vanaf de Visbrug uit het midden van de achttiende eeuw van de hand van J. de Beijer (zie ook p.21).

- Werden walstoepen waargenomen, dan lang niet in zulke grote aantallen als in Leiden. Meestal gaat het om een of twee walstoepen, waarbij deze, als het er twee zijn, meestal paarsgewijs aan weerszijden van het water geplaatst zijn. Alleen in Utrecht en in Rotterdam werden er meer dan twee waargenomen.
Bij de Utrechtse situatie moet natuurlijk gewezen worden op de voor die stad typerende werven, in zekere zin zeer lange walstoepen. Deze zijn in de telling niet meegenomen. Er zijn (c.q. waren) in Utrecht ook diverse kleinere walstoepen. Maar zelfs in deze twee steden lijkt er geen sprake van een even grote en bijna systematische verspreiding van walstoepen.²⁴
- De walstoepen die elders zijn waargenomen, liggen vrijwel uitsluitend in het oudste, middeleeuwse deel van de stad óf direct buiten een oude stadspoort. In Zeeland liggen zij doorgaans bij de haven. Voor zover grachten in zeventiende- en achttiende-eeuwse uitbreidingen in beeld zijn gebracht, treffen we daar buiten Leiden zelden of nooit een walstoep aan.²⁵
- De ‘Leidse vorm’ wordt zeer zelden aangetroffen. De vormen lopen sterk uiteen:
 - o Vaak gaat het niet om een trap die haaks op het water staat, maar een die parallel aan de kademuur loopt. In verreweg de meeste gevallen loopt deze trap *buiten* de kademuur naar een gemetseld platform (meestal) of een houten steiger, eveneens *buiten* de kademuur (cf. de walstoep bij de Hooglandse Kerkbrug). Parallele trappen en platforms *binnen* de kademuur komen elders weinig voor (bijv. in Schiedam);
 - o Er zijn/waren ook veel walstoepen met een trap haaks op het water. Een aanzienlijk aantal, met name in Noord-Holland en aan de Vecht, is/was echter aangebracht (doorgaans gemetseld) in het talud – er is daar geen sprake van een stenen kademuur. Soms ook gaat het om een simpele houten trap naar het water.²⁶ Zelden was/is er echter sprake van een ‘gat’ in een stenen kade waarbinnen de walstoep is aangebracht. Op één negentiende-eeuwse prent uit Rotterdam lijkt een ‘Leidse vorm’ te zien, inclusief de rondingen. In Edam is een in de stenen walmuur gemetselde walstoep, maar deze is vierkant. Hetzelfde geldt voor de twee Haarlemse waterstoepen (thans verdwenen: Gedempte Gracht). De Haarlemse trappen zijn bovendien veel hoger en lopen als het ware het gat uit.²⁷

De walstoepen in Leiden zijn kortom een bijzonder Leids verschijnsel, zowel wat betreft het grote aantal en brede verspreiding ervan door de binnenstad in heden en verleden, als wat betreft de vorm die daaraan gegeven is. En mochten er in het verleden elders meer walstoepen zijn geweest, de meeste daarvan zijn in de negentiende en twintigste eeuw verdwenen. Er zijn momenteel nog wel fraaie historische walstoepen in diverse steden (Delft, Utrecht, Goes) maar het gaat steeds om slechts enkele exemplaren en ze zien er (met uitzondering van Edam) heel anders uit.

²⁴ In Rotterdam zijn ze allemaal verdwenen, in Utrecht bestaan de meeste nog. Wel zijn sommige duidelijk later qua uiterlijk veranderd.

²⁵ In Utrecht is ook sprake van een walstoep in het Wilhelminapark (ca. 1898), klaarblijkelijk voor recreatieve doeleinden.

²⁶ De constructie is op oudere prenten echter lang niet altijd helder.

²⁷ Wellicht moest de trap hier ooit vergroot worden omdat het waterpeil in de gracht daalde. Op een zeventiende-eeuws schilderij lijkt de hoogte mee te vallen, maar loopt de trap wel ‘uit’ de walmuur. Op negentiende-eeuwse foto’s is de trap buiten de walmuur echter veel hoger.

4 Historische ontwikkeling van de walstoepen in Leiden

Hoe hebben de walstoepen in Leiden zich ontwikkeld? Voor deze ontwikkeling – voor zo ver deze te hier achterhaald kon worden – geschetst wordt, eerst iets over aanleg en beheer en onderhoud van de walkanten op zich, het karakter daarvan en tevens over wie daar in de praktijk verantwoordelijk voor was.

4a Burgers, overheid en de bonnen

Belangrijk is dat in de middeleeuwen zowel de aanleg als het onderhoud van de walkanten ('plaetinghe')²⁸ een directe verantwoordelijkheid van de burgers was die ter plekke woonden. Een consequentie daarvan is dat hierover niets gevonden kan worden in stukken van het stadsbestuur, zoals de rekeningen, verder de belangrijkste bron voor werkzaamheden die door of voor de stedelijke overheid werden uitgevoerd. In de loop van de zestiende eeuw werden er wel meer regels gesteld.²⁹ Echter pas bij de bestuurlijke hervormingen van de jaren tachtig van de zestiende eeuw hield het een en ander op louter een zaak van de burgers zelf te zijn. De stedelijke overheid nam de leiding, zoals ze dat ook bij de bestratingen deed. De burger betaalde daarvoor belasting. Het Grachtenboek (1583-1589) legde dat vast.

Het een en ander is verbonden met de 'verstening' van de stad. Vóór 1585 waren vrijwel alle walkanten voorzien van houten beschoeiingen. Alleen de 'wangen' van de bruggen waren doorgaans wel van steen. Vanaf het midden van de 1580s werden de walkanten langzaam maar zeker allemaal van steen gemaakt, een proces dat decennia (zo niet eeuwen) heeft geduurd. In de stadsuitbreidingen werden wel direct stenen walmuren aangelegd. Wat er bij de stadsuitleg gebeurde, vond plaats onder centrale, stedelijke regie.

Dat was niet altijd het geval met het onderhoud van de walkanten en zeker niet bij de aanleg van walstoepen bij bestaande watergangen. Bij enige aanvragen uit het midden van de zeventiende eeuw blijkt dat toen nog wel sprake van optreden door de stadstimmerlieden en –metselaars, onder het gezag van de 'Fabrijck', het hoofd van 'Gemeentewerken' om deze anachronistische term te gebruiken. Uit een verzoek van bewoners bij de Kraaiersbrug aan de Nieuwe Rijn aan het eind van de zeventiende eeuw, blijkt echter dat de trap die zij aangelegd wilden hebben, ten laste kwam van het bon.³⁰

Bonnen waren wijkjes, kleine bestuurlijke eenheden, waarbinnen sinds de middeleeuwen allerlei zaken geregeld werden, onder leiding van bonmeesters, gerekruteerd uit de bewoners. Doorgaans wordt aangenomen dat deze bonnen zich, zeker vanaf het eind van de zestiende eeuw, vooral bezighielden met brandbestrijding en -preventie. Dat blijkt niet het geval. Zij organiseerden ook het onderhoud van de walkanten, inclusief de aanleg van walstoepen.³¹

Uit een interne discussie in 1748 tussen de stadsbazen en de verantwoordelijke bestuurder blijkt dat verreweg de meeste walstoepen waren aangelegd én onderhouden werden tot "het gerijf van 't Bon".

²⁸ Het woord plaetinghe, later plating, is gebaseerd op een houten constructie, maar werd in de zeventiende en achttiende eeuw ook gebruikt voor stenen walmuren.

²⁹ De Keurboeken bevatten echter geen verwijzing naar iets dat op een wal- of waterstoep lijkt.

³⁰ ELO, SA II, inv. nr. 5129, *Request van de bewoners van de Nieuwe Rijn nabij de Kraaiersbrug omtrent het aanbrengen van een nieuwe plating en eenen stenen trap* (1687/1692).

³¹ Zij blijken ook een verantwoordelijkheid te hebben met betrekking tot afval aan de waterkant en een rol te spelen bij het op diepte houden van de gracht.

Slechts in enkele gevallen waren ze particulier met toestemming van de overheid aangelegd en in die gevallen waren ook de betreffende “possesseurs” financieel verantwoordelijk – deze walstoepen verdwenen vaak weer wanneer ze niet meer nodig waren.³² De bonnen rekenden jaarlijks hun uitgaven af met de stedelijke verantwoordelijken voor ‘openbare werken’. Uiteindelijk betaalde dus de stad de walstoepen, maar het initiatief en de uitvoering lag vrijwel altijd bij de bonnen. Diverse rekeningen van de bonnen bevestigen dit.³³ Van de bonnen zijn echter alleen financiële verantwoordingen beschikbaar. Hoe en waarom men besloot een trap naar het water aan te brengen, valt (nog) niet te achterhalen.³⁴ Voor de werkzaamheden werden door de bonnen zelf particuliere metselaars ingeschakeld. Dat zal er zeker aan bijgedragen hebben dat de vorm en uitvoering niet altijd en overal hetzelfde was.

Deze situatie veranderde op zijn laatst in 1816. Vanaf toen werden alle werkzaamheden aan de walkanten door gemeentearbeiders onder directie van de Stadsarchitect uitgevoerd. De rol van de bonnen lijkt dan inderdaad beperkt tot de brandweer (tot 1861). Beslissingen om walstoepen aan te leggen of te verwijderen, werden centraal genomen. Dat gebeurde waarschijnlijk meest ambtelijk. Alleen wanneer er sprake was van voorzieningen die zich uit de wal in het water uitstrekten, diende een vergunning te worden aangevraagd, waarvoor in ieder geval formeel een uitspraak van B&W en/of de Gemeenteraad nodig was. In bijzondere gevallen doken de wal- of spoelstoepen op in discussies in de Gemeenteraad.

Het moge duidelijk zijn dat de feitelijke geschiedenis van iedere walstoep in Leiden met dergelijke praktijken en bijbehorende bronnen, niet of nauwelijks te achterhalen is, zeker niet in de context van het huidige, beperkte onderzoek.³⁵

4b Middeleeuwen

Hoewel de aanwezigheid van walstoepen in de oudste delen van andere steden op zijn minst suggereert dat de stedelijke walstoep al een middeleeuws verschijnsel is, hebben we daar weinig concrete bewijzen van. Schriftelijke bewijzen al helemaal niet.³⁶

Feitelijk is de enige heldere middeleeuwse bron voor Leiden een schilderij van Cornelis Engebrechtsz uit 1518, waarbij op de achtergrond het Gangetje is afgebeeld (zie afbeelding hiernaast). Naast de brug van de Breestraat naar de Hogewoerd is hier een gemetselde trap te zien, waarop

³² ELO, SA II, inv.nr. 5133, *Memorie betreffende de walkanten en de kwestie van wie dat uitgevoerd moet worden*, inv.nr. 10671, *Remarque wegens bedenkingen* (reactie van de stadsbazen). Men zocht mogelijke bezuinigingen.

³³ ELO, SA II, inv. nr. 1167-1211, *Bijlagen bij de rekeningen van de bonmeesters, 1749-1808*. Slechts enkele jaren zijn bekeken. Een interessante, weinig gebruikte bron.

³⁴ Niet uitgesloten is dat ergens in het archief stuk(ken) te vinden zijn die daar een licht op kunnen werpen.

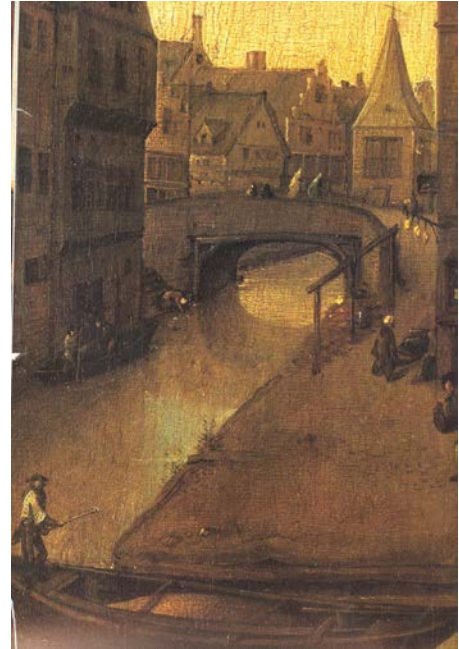
³⁵ Voor de middeleeuwen lijkt onderzoek via schriftelijke bronnen onmogelijk. Voor de zeventiende en achttiende eeuw zou uitgebreid onderzoek in bestekken en de rekeningen en andere bescheiden van de bonnen meer kunnen vertellen. Voor de negentiende en twintigste eeuw zal gezocht moeten worden in de archieven van de Stadarchitect en Gemeentewerken. Gelukkig drijft uit andere bronnen – de Leidse kranten en de Handelingen van de Raad – nog wel eens wat boven.

³⁶ In A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434), tweede deel* (Amsterdam 1914), 108, wordt bij de bouw van een brughoofd buiten de Nieuwe Poort (Homansrekening 1426, fol. 60) gesproken over ‘voir tslaen mitten water’, een verder onbekende formulering. Het is echter waarschijnlijker dat dit verwijst naar bescherming tegen waterslag dan naar het inslaan van water (met dank aan Dick de Boer).

een vrouw op het oog bezig is met het spoelen van kleding.³⁷ Opgemerkt moet worden dat ter plekke de toegang tot het water lastiger is dan op het eveneens afgebeelde stukje 'Botermarkt'. De Rijndijk was hoger dan de laatstgenoemde kade. Op die kade lijkt een trap niet nodig om bij het water te kunnen (zie afbeelding hiernaast).

Overigens valt op dat behoorlijk wat walstoepen in andere steden eveneens direct naast een brug te vinden zijn, een plek waar de walkant sowieso verhoogd was. Wellicht waren er ook bij andere bruggen in de Rijndijken vergelijkbare trappen als bij de Hogewoerd. In dit kader zijn de verdwenen waterstoepen bij de Hartebrug en die aan de andere zijde van de Hogewoerdsbrug interessant.

Als indicatie voor de middeleeuwse situatie kunnen ook enige schilderijen van kort na 1600 dienen, namelijk een anoniem schilderij van de Vismarkt (ca. 1600)³⁸ en de achtergrond van enige schilderijen over de saainering van Isaac van Swanenburg (uit 1607 of 1612), waarop een deel van Steenschuur/Rapenburg te zien is.³⁹ Daarop is wel nog de houten beschoeiing (en de 'onverharde' kade) te zien, maar er valt geen trap of iets dergelijks te ontwaren.

Volgens Van Oerle hadden vóór de verstening van de walkanten “velen [...] aan de waterkant een waterstoep”.⁴⁰ Helaas geeft hij niet aan waarop hij dit baseert. Onwaarschijnlijk is dit echter niet, zeker niet op plekken waar de walkant hoger was. Het water voor de deur (aan de andere kant van de ‘straat’) of achter het huis was immers de voornaamste plek waar men aan water kon komen, of dat nu voor huishoudelijk gebruik of voor een nijverheid bestemd was. Wellicht waren daar ook aanlegplaatsen nodig voor de kleine bootjes waarmee men binnen de stad goederen vervoerde (de ‘aalmannen’). Aan de lagere walkanten was dat zeker niet nodig.

Opvallend is dat het St. Janshof aan de Haarlemmerstraat (1504) – oorspronkelijk gelegen aan een grachtje – naast een waterput ook over een ‘spoelstoep’ aan het grachtje beschikte.⁴¹ Of deze er van meet af aan was, is echter niet duidelijk. Zeventiende-eeuwse stadsplattegronden suggereren dat een muur hofje en gracht scheidde.

Al met al is het weliswaar hypothetisch, maar toch waarschijnlijk dat er in middeleeuws Leiden op verschillende plekken in de stad walstoepen waren. Maar dat was dan alleen daar waar de walkant wat hoger was en dan was dat zeker nog niet overal het geval (cf. Steenschuur); wellicht ook bij bruggen, met name die in de Rijndijken. Waren de mogelijke waterstoepen bij bruggen waarschijnlijk van steen (cf. Gangetje), de andere waren echter hoogstwaarschijnlijk van hout, zoals ook de beschoeiing van hout was.

³⁷ Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel.

³⁸ Anoniem, *Gezicht op de Vismarkt in Leiden*, Stedelijk Museum de Lakenhal, S 268.

³⁹ M.n. *Het wassen van de vachten en het sorteren van de wol*, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, S 419.

⁴⁰ H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. Beschrijving* (Leiden 1975), 408.

⁴¹ ELO, *Handelingen van de Raad*, 17 maart 1887.

4c De periode 1585 – 1800

Vanaf ca. 1585 versteenden de walkanten, een langdurig proces. De vraag is wanneer er dan gemetselde walstoepen verschenen. Vooralsnog valt dat nauwelijks te achterhalen. Zoals opgemerkt verschenen er géén walstoepen in de stadsuitbreiding van 1611, maar wel in die van 1659. Het eerste kan samenhangen met de overwegend lagere walkanten in Noordvest. Het tweede lijkt op een beleidsmatige keuze van de stedelijke overheid, al zal verder onderzoek dat nog moeten uitwijzen.

In beide gevallen werden direct stenen walmuren gemetseld. In de middeleeuwse stad moesten daarentegen houten beschoeiingen vervangen worden door stenen walmuren. De vraag is of daarbij direct walstoepen zijn aangebracht. De prent van de Saaihal uit 1625 lijkt daar wel op te wijzen: de houten beschoeiingen die op het schilderij van Van Swanenburg te zien zijn, waren in de tussentijd vervangen door stenen en daarmee verscheen een walstoep die bij Van Swanenburg nog niet te zien was.

Echter, op geen enkele stadsplattegrond uit de zeventiende eeuw zijn walstoepen ingetekend, terwijl met name die van Bast (1600) en Blaeu (1649) toch rijk zijn aan details. Lastig is dat er verder niet veel stadsgezichten met grachten geschilderd of getekend zijn vóór het midden van de achttiende eeuw.⁴²

Toch waren er meer trappen of verlagingen naar het water. In 1644 vroeg lakenhandelaar Nicolaes de la Court een spoelvlot te mogen leggen in de Nieuwe Rijn bij Gansoord (bij de Hooigracht). Daarvoor werd ook de walmuur ter plekke verlaagd.⁴³ Hetzelfde jaar kreeg schipper Leendert Willems Arij toestemming een plankier op de hoek van Hooigracht en Rijn (ook Gansoord) te plaatsen: zijn burens hadden er al een. Lakendrapier Nicolaes Wirts moest in 1651 echter zijn “stoupe” uit de Nieuwe Rijn (achter de Hogewoerd) verwijderen, maar mocht een houten trapje maken om voortaan op zijn spoelvlot te komen.⁴⁴ Interessant is het verzoek van de eigenaren van brouwerij De Roode Leeuw aan de Steenschuur (nu La Vertu, tussen Hogewoerd en Kort Levendaal), in 1662. Zij wilden een gemetselde stenen trap in de kade voor hun pand, een “afgang” naar het water, juist afbreken. Deze was daar aangelegd voor het bedrijf dat voorheen in dat pand zat, een olieslagerij.⁴⁵

Het eerder genoemde verzoekschrift van bewoners van de Nieuwe Rijn bij de Kraaiersbrug (uit 1687) wekt de indruk dat het niet ongebruikelijk was om bij de vernieuwing van de walkanten bij een brug een trap aan te leggen naar het water. Tegelijkertijd blijkt uit dit document dat het niet vanzelfsprekend was en dat het (nog) niet duidelijk was dat dit via het bon kon, al wilde men daar wel de lasten leggen. De discussie uit 1748 toont dat toen walstoepen wel zeer gebruikelijk waren in de stad en evenzeer dat daarbij normaliter het initiatief bij de bonmeesters lag.

Al met al leidt dat tot de conclusie dat het er sterk op lijkt dat stenen (en soms houten) walstoepen weliswaar in de eerste helft van de zeventiende eeuw in de oude stad voorkwamen, maar dat men deze pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw min of meer stelselmatig in stenen vorm ging

⁴² Behalve de eerder genoemde schilderijen en prenten betreft het vaak stukjes gracht waar ook nu geen walstoep te vinden is, bijv. direct voor het Academiegebouw.

⁴³ ELO, SA II, Gerechtsdagboek W 1644 f. 208.

⁴⁴ ELO SA III, inv. nr. 1533, *Overzicht concessies*, f. 148. Andere concessies in dit overzicht uit het begin van de negentiende eeuw hebben echter uitsluitend betrekking op steigers en spoelvloten.

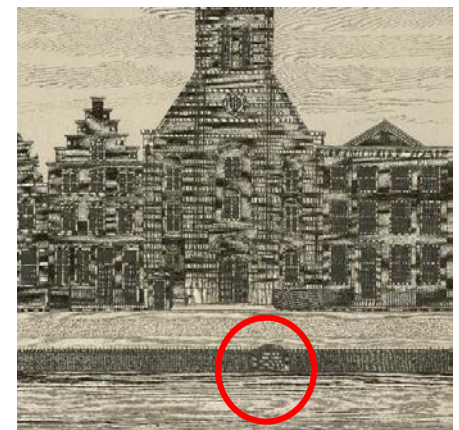
⁴⁵ ELO, inv.nr. 78 2K, *Gerechtsdagboek 1662-1664*, 1662 f. 59. Het gaat hier om een andere plek dan die op de afbeelding van de Saaihal uit 1625.

aanleggen. Dat sluit aan bij het vermoeden dat deze in de stadsuitbreiding van 1659 planmatig zijn aangebracht aan de Herengracht, Oranjestraat en het Levendaal.

Dat wil zeker niet zeggen dat alle walstoepen toen direct zijn aangelegd. Zo is er op een tekening van Bylaert uit 1766 nog geen walstoep te zien bij de Saaihal/Lodewijkskerk. Deze is er wel op prenten gemaakt naar aanleiding van de Buskruitramp van 1807 (zie afbeeldingen hiernaast). De rekeningen van het bon laten zien dat er in 1783 en 1784 extreem veel geld werd uitgegeven aan de walmuren. Specificaties zijn niet gevonden, maar de bedragen komen overeen met die van het bon Nicolaesgracht⁴⁶ over 1783, toen aan de Middelste- en Uiterstegracht en bij de Oude Rijn verscheidene trappen werden aangelegd en vernieuwd.⁴⁷ Van kort daarna – 1785 – dateert een verzoek van lakenverver Rosenobel om in de Middelstegracht een trap in de wal te mogen maken om bij zijn spoelvat te kunnen komen.⁴⁸

Overigens maken de rekeningen van het bon Nicolaesgracht ook duidelijk dat de hoogte van de trappen varieerde, maar vooral ook dat men voor de hoekblokken aan de waterkant consequent blauwe steen gebruikte, natuursteen dus.

Kortom: de stenen walstoepen verschenen vanaf de versterking van de walkanten in het begin van de zeventiende eeuw, in grotere getale vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar aan het eind van de achttiende eeuw werd eveneens een aanzienlijk aantal walstoepen aangelegd in de oude stad. Op enkele uitzonderingen na liep de aanleg via de bonmeesters.

4d De negentiende eeuw, tot het interbellum

Ook in de negentiende eeuw kwamen én verdwenen er walstoepen. Een overzicht daarvan kon binnen het bestek van dit onderzoek niet gegeven worden. Op basis van beeldmateriaal lijkt bijvoorbeeld het aantal walstoepen aan de Nieuwe Rijn en Botermarkt te variëren. Het is echter ook mogelijk dat deze niet altijd even goed in beeld zijn gekomen, bijvoorbeeld omdat er schuiten aangemeerd lagen. Een walstoep die in ieder geval verdween in deze periode, was de afwijkende, brede trap aan de westzijde van de Steenschuur naast de Hogewoerdsbrug (verdwenen vóór 1912).

In ieder geval verdwenen er natuurlijk de nodige walstoepen simpelweg omdat de grachten waarin zij zich bevonden, gedempt werden. Sinds 1860 zijn er veel grote en kleine grachtjes verdwenen en daarmee vanzelfsprekend de walstoepen. Dit proces heeft zich tot de jaren zestig van de twintigste eeuw

⁴⁶ Dit bon besloeg het gebied van de oostzijde van de Middelstegracht t/m de westzijde van de Vestestraat tussen Oude en Nieuwe Rijn.

⁴⁷ ELO SA II, inv. nr. 1186. De rekeningen van bon Nicolaesgracht geven meer gedetailleerde informatie over uitgevoerde werkzaamheden dan die van het bon Wolhuis, waar deze zijde van de Steenschuur bij hoorde.

⁴⁸ ELO, inv.nr. 139, 4X, *Gerechtsdagboek 1785-1786*, p. 109-110, 266-267.

doorgezet. Ging het daarbij in de negentiende eeuw primair om de volkshygiëne (cholera!), in de twintigste eeuw ging het vooral om het verkeer.

De vraag is of er in de binnenstad nog walstoepen bijgekomen zijn. In de negentiende eeuw vinden we regelmatig aanvragen voor het leggen van een spoelvlot in de gracht door textielfabrikanten. Zijn daar in vroeger eeuwen wel enige relaties te leggen met het aanleggen of het gebruiken van een walstoep – maar lang niet altijd: alle bekende gevallen zijn hierboven wel genoemd⁴⁹ – in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw blijkt daar niets van. In één geval leidde de vergunning voor een spoelvlot tot een discussie in de gemeenteraad. Daaruit blijkt dat het vlot – voor Van Wijk in de Herengracht – juist niet aan de bestaande walstoep werd aangelegd, maar ernaast. Liefst zelfs een beetje uit de buurt, omdat daar “allerlei onreine zaken” werden uitgespoeld, namelijk ingewanden (door slagers in de Groenesteeg)⁵⁰.

Een nieuw fenomeen hebben we eerder al aangestipt. Tussen 1878 en 1890 zien we een groot aantal aanvragen voor een ‘spoelstoep’ door bewoners en (vooral) eigenaren van nieuwe woningen buiten de singels (en dit geldt voor alle singels!). We zien hier het vaker voor het platteland beschreven patroon dat huis en walstoep gescheiden zijn door weg en talud. Dat men deze ‘spoelstoepen’ in de Leidse singels wilde aanleggen, is toch bijzonder te noemen. De nieuwe huizen lagen namelijk sowieso al aan de singelsloot en daarnaast waren er veel meer sloten en slootjes bij de huizen, dichterbij dan de singel. Toch wilde men dit slootwater niet gebruiken, maar wel het Leidse singelwater. De Leidse waterkwaliteit was niet best, maar blijkbaar beter dan die van de slootjes, of in ieder geval minder troebel.⁵¹

Deze aanvragen stoppen rond 1890. Toen ging men bij nieuwbouw gebruik maken van de Leidse duinwaterleiding. De bestaande houten walstoepen aan de singels zijn vervolgens snel verdwenen. Overigens was er ten minste één wasinrichting aan de singel die ook een ‘spoeltrap’ wilde om water te scheppen. Uiteindelijk bleek het vooral om een losplaats voor brandstof (turf) te gaan.⁵²

4e De periode 1918-1976

De opkomst van de waterleiding – vanaf 1877 langzaam maar zeker overal aangelegd – maakte de walstoepen minder noodzakelijk, in ieder geval om aan water te komen. De toename van het verkeer en vooral van het gemotoriseerde verkeer maakte de walstoepen her en der zelfs tot een hinderlijk fenomeen. In het Interbellum vonden verschillende ongelukjes plaats – overigens zonder noodlottige afloop – doordat een motor, wagen of auto met een wiel in een walstoep raakte. Dat gebeurde vooral op wat smallere kaden en daar waar men een bocht moest nemen. Sommige walstoepen staken ook relatief ver de straat in, verder dan de huidige.

Uit een discussie over het al dan niet dempen van de Lange Mare in 1923 valt op te maken dat het vaker voorkwam dat walstoepen (hier waterstoepen genoemd) vanwege het verkeer werden weggehaald. Het

⁴⁹ Er is gezocht op losse stukken met betrekking tot walmuren, walkanten etc. in de inventaris van SA II en wat betreft de Gerechtsdagboeken en dergelijke aan de hand van E. van der Hoeven, *Concessies en smalle diensten Leiden 1545-1930*. Dit overzicht is te vinden in <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhalen/search/bronnenpub>.

⁵⁰ ELO, *Handelingen*, 26 februari 1880.

⁵¹ In 1926 was de waterkwaliteit in deze sloten en slootjes in ieder geval abominabel. De inhoud was niet te onderscheiden van die van een gewoon riool, J.H. Korswagen, *De oorzaak van de stank der Leidsche grachten* (proefschrift Leiden, 1926).

⁵² ELO, *Handelingen*, 17 maart, 20 en 21 april 1864.

kwam dat jaar niet tot een besluit om de Lange Mare te dempen (dat gebeurde dertig jaar later), maar er werd een hartstochtelijk pleidooi gehouden de toegang voor het verkeer te verbeteren, onder meer door de walstoepen te verwijderen.⁵³ Dat waren er indertijd overigens twee: de eerder genoemde trap bij de Hartebrug, plus een in de richting van de Clarensteeg. Op latere foto's van de Mare van vóór de demping zijn deze twee walstoepen inderdaad niet meer aanwezig.

Behalve lastig was een walstoep ook duur in het onderhoud, en de stad was armlastig. Leen Barendregt, lange tijd directeur Gemeentewerken, later Civiele Werken: "Bij walmuurreparaties vóór mijn tijd werd een simpele methode gevolgd en werden walstoepen gewoon niet teruggebracht."⁵⁴

Zo verdween tot het midden van de jaren zeventig een fiks aantal walstoepen uit de stad om verkeerstechnische én om financiële redenen.

4f De stadsvernieuwing

Tot op grote hoogte was de Stadsvernieuwing een keerpunt. In een rapport van Gemeentewerken uit 1976, mede bestemd voor overleg met de Rijksdienst voor Monumenten, werden nieuwe lijnen uitgezet voor het herstel van de Leidse walkanten.⁵⁵ Naast een pleidooi voor het niet meer ophogen van de kaden bij reconstructie, bepleitte de opsteller daarvan ook de walstoepen te bewaren en deze, waar bekend was dat deze verdwenen waren, weer terug te brengen. Dat werd in grote lijnen de praktijk.

Leen Barendregt hierover: "[Wat] ik weet is dat wij bij walmuurvernieuwing een aanwezige stoep terugbrachten of als dat niet uitkwam niet en ook wel eens een walstoep die verdwenen was en waarvan bekend was dat die daar gezeten had terugbrachten".⁵⁶ "Soms hoorden wij dat van oudere werknemers. Bovendien was soms op oude prenten te zien dat er een stoep had gezeten".⁵⁷

Het moge duidelijk zijn dat men zich hierbij een zekere vrijheid permitteerde. Zoals eerder opgemerkt zijn zeker niet alle walstoepen teruggebracht. Verkeerstechnisch kon dat lastig zijn (inclusief de parkeergelegenheid), maar ook voor andere zaken, voor de kramen en de opbouw daarvan op de markt bijvoorbeeld. En daarnaast zijn er walstoepen geplaatst op plekken waar hoogstwaarschijnlijk nooit walstoepen hebben gezeten, zoals aan Oude Singel.

Voor de herstellende of teruggebrachte walstoepen werden ontwerpen gemaakt door DSBV Ingenieursbureau Architectenbureau Rotterdam.⁵⁸ De nieuwe en te vernieuwen walstoepen werden deels gemaakt van of gefundeerd op beton. De vorm, aankleding, detaillering en het steengebruik was echter historisch verantwoord, naar het zich laat aanzien gebaseerd op bestudering van oud beeldmateriaal en van de overgebleven walstoepen. De nieuwe walstoepen zien er dan ook uit als de echte historische walstoepen, enige uitzonderingen daargelaten. Alleen de historiserende walstoep bij de Hooglandse Kerkbrug – uit de laatste fase van de Stadsvernieuwing – is echt een *fremdkörper* in Leiden.

⁵³ ELO, *Handelingen*, 26 november 1923.

⁵⁴ Email L. Barendregt aan Cor Smit, 6 januari 2016.

⁵⁵ ELO, Archief Barendregt, inv.nr. 906, *Rapport Gemeentewerken voor de Rijksdienst voor Monumentenzorg* (28 juni 1976).

⁵⁶ Email L. Barendregt aan Cor Smit, 4 januari 2016.

⁵⁷ Email L. Barendregt aan Cor Smit, 6 januari 2016.

⁵⁸ Tekeningen aanwezig in beeldarchief ELO. Met dank aan Jelle Verheijen.

5 Functies

Hierboven zijn al enkele functies van de walstoepen naar voren gekomen. In het algemeen was natuurlijk het doel om de toegang tot het water te verbeteren. In beginsel kan dat gebeurd zijn om verschillende redenen. Het belangrijkste onderscheid dat we daarbij kunnen maken is tussen economische activiteiten (inclusief verkeer), en huishoudelijk gebruik. Daarnaast is ook ander gebruik mogelijk. Zo zal men oorspronkelijk bij brandbestrijding ongetwijfeld gebruik hebben gemaakt van walstoepen om bij het bluswater te komen. Het is echter onwaarschijnlijk dat ze daarvoor zijn aangelegd en zeker niet na 1657: toen kregen de bonnen de beschikking over brandspuiten met (hand)pompen.

5a Waterkwaliteit en gebruik, algemeen

Voordat we doorgaan over de functies, moeten we enige woorden wijden aan de kwaliteit van het Leidse water. Die kwaliteit was niet best. In de middeleeuwen kwam dat primair door bedrijfsactiviteiten, zoals het vollen. De meest vervuilende en stinkende nijverheid werd dan ook vanaf de vijftiende eeuw verbannen uit het centrum naar de noordelijke en oostelijke randen van de stad. Er waren veel keuren (verordeningen) om verontreiniging van het water tegen te gaan. Het was in de middeleeuwen ook streng verboden ontlasting in de gracht te laten komen. In de overvolle zeventiende-eeuwse stad kon dat niet anders. Er waren weliswaar verzamelbeerputten (overwelfde grachten), maar in beginsel kwam de meeste ontlasting rechtstreeks in het water, een situatie die in de binnenstad pas tijdens de Stadsvernieuwing zou veranderen!⁵⁹ De Leidse grachten waren dus smerig, zeker de bodem ervan, en stonken 's zomers vreselijk. Desalniettemin werd het grachtenwater voor allerlei doeleinden gebruikt.

Vooropgesteld dient echter te worden dat men dit water niet voor de consumptie gebruikte - mogelijk met uitzondering van de vroegste tijd, toen de stad nog erg jong en groen was. Men dronk ook geen water maar vooral bier.⁶⁰ Dat bier werd oorspronkelijk wel van grachtenwater gemaakt, maar deze praktijk werd steeds verder beperkt en uiteindelijk verboden (men haalde per schuit duinwater uit Rijnsburg). Gebruikte men water voor consumptieve doeleinden (bijv. om eten te koken, soep te maken etc.), dan zal dat wel- (of grond)water zijn geweest, verkregen via een waterput en later via een waterpomp. Zeker vanaf de zeventiende eeuw gebruikte men echter ook vaak regenwater, dat werd opgevangen en in speciale waterkelders werd opgeslagen.⁶¹

Daarnaast moeten we beseffen dat men tot ver in de negentiende eeuw dacht dat allerlei ziekten primair werden overgedragen via de lucht. Natuurlijk kon slecht water je vergiftigen (net als bedorven voedsel), maar men zag niet dat het ook op een andere, sluipende manier de bron van allerlei ziekten kon zijn.

Behalve voor de consumptie heb je water voor veel andere zaken nodig: reiniging bijvoorbeeld, of het verdunnen van verf en inkt. Primair is het dan voldoende als het water helder is, zeker als je je niet bewust bent van mogelijke ziektekiemen. Het voornaamste (en meest stinkende) vuil lag op de bodem en er werd regelmatig gebaggerd. Drijfvuil werd, zeker op de deftiger grachten, door zogenaamde waterschuimers verwijderd. Afgezien van bepaalde perioden in de zomer of bij lozingen van

⁵⁹ Nog rond 1980 was het grootste deel van de binnenstad niet op een echt riool aangesloten.

⁶⁰ In de loop der tijd ging men vaker thee en koffie drinken, eerste de elite, uiterlijk halverwege de negentiende eeuw ook de arbeiders. Maar dat water was dan wel gekookt en er zal geen grachtenwater voor gebruikt zijn.

⁶¹ Er zijn hiervoor indertijd talloze waterkelders aangelegd. Ook pompen in hofjes maakten wel gebruik van in een waterkelder opgeslagen regenwater, zoals in het Schachtenhofje. Bij de aanleg daarvan in 1671 werd niet alleen een waterput gebouwd, maar ook een waterkelder voor de opslag van regenwater, ELO, Archiven van de hofjes (0513), XXIV Schachtenhofje, inv.nr. 508, *bestek van het grondwerk voor het hofje*.

(kleur)stoffen door de industrie, vond men het grachtenwater in ieder geval schoon genoeg. Sterker, men vond zelfs dat bijvoorbeeld de was “mooi zacht” werd van het grachtenwater.⁶² Over die was verderop meer. Ook de wolnijverheid gebruikte gewoon grachtenwater om wol te wassen: pas in de twintigste eeuw werd de waterkwaliteit aangevoerd als reden om een bedrijf naar bijv. Veenendaal te verplaatsen.

Pas vanaf het eind van de negentiende eeuw werd men minder afhankelijk van grond-, regen- én grachtenwater. In 1877 werd de Leidsche Duinwatermaatschappij opgericht. Het zou echter nog tientallen jaren duren eer de hele stad over goed duinwater kon beschikken. En voor de armere Leidenaars – en dat waren er nogal wat – lag enige terughoudendheid in het gebruik ervan nog lang voor de hand: het leidingwater kostte immers geld.

5b Economisch gebruik

Bij economisch gebruik moeten we twee functies onderscheiden: verkeersdoeleinden en gebruik voor de nijverheid.

Verkeer

A priori kunnen we een verkeersfunctie van de walstoepen niet uitsluiten. Waterwegen waren zeker in het westen van het land immers lange tijd de belangrijkste verkeerswegen en dat was ook binnen de stad het geval.

Met name bij de Zeeuwse walstoepen, bij een enkele walstoep in Utrecht en bij een trap in Rotterdam (Delfshaven) lijkt sprake van een aanlegplaats. Een locatie bij een brug – een kruispunt van water- en landweg – suggereert minstens de mogelijkheid van het overslaan van goederen. Op een zeventiende-eeuwse afbeelding van de Haarlemse walstoepen, is te zien dat mensen daar op een schuit stappen.

We zagen hierboven al een Leidse schipper die een aanlegplek wilde bij de Hooigracht. Dat de olieslagerij aan de Steenschuur een “afgang” naar het water had, lijkt evenzeer te wijzen op een los- en laadplaats. Dat de brouwerij die niet nodig had, in een tijd dat water via schuiten uit Rijnsburg werd aangevoerd, wijst weer op het tegendeel.

De meeste walkanten in de stad waren laag genoeg om schuiten te lossen, zelfs voor aalmannen, en zeker later, toen de schuiten die goederen afleverden of ophaalden groter werden. Afgezien van naast het Waaghoofd waren er bij de drukste aanlegplaatsen in de stad (het Utrechtse Veer, de Haven, de Oude Vest) géén walstoepen. Bij die walstoep bij het Waaghoofd liggen op een prent uit de achttiende eeuw ook géén schuiten aangemeerd, maar juist ernaast (zie afbeelding hiernaast). Er zijn diverse aanvragen voor

⁶² Zie W. Bodrij, *Een stem uit de achterbuurt* (Leiden, z.j.), 17.

steigers om aan boord van een schuit te gaan – overigens vooral voor pleziervaart – maar vrijwel nooit bestaat er een relatie met een gemetselde walstoep.

Weliswaar werden walstoepen wel eens gebruikt voor het laden en lossen, maar doorgaans was dat in Leiden niet nodig. De ‘Leidse vorm’ met z’n doorgaans bescheiden omvang en een laagste trede ruim onder het niveau van het dek van de meeste schuiten, lijkt daar ook totaal niet voor geschikt (zie ook afbeelding op de vorige pagina). Een uitzondering zouden de walstoepen met parallelle trappen kunnen vormen, maar dat blijft speculatief. De brede trap bij de Hogewoerdsbrug zou eveneens ooit gebruikt kunnen zijn om goederen te laden of te lossen. Maar ook dat is nogal speculatief.

We kunnen een zekere verkeersfunctie niet uitsluiten bij de walstoepen aan de Rijndijk in de middeleeuwen. Maar in ieder geval vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw lijken de walstoepen niet met enige gedachte aan een opstap- of los- en laadplaats te zijn aangelegd. Ze werden daarvoor hoogstens opportunistisch wel eens gebruikt.

Nijverheid

Wat betreft de nijverheid zijn er in beginsel twee mogelijkheden. Of men gebruikte de gracht zelf, met name om grondstoffen of producten te wassen, wat met name bij de wolnijverheid het geval was. Of men had water nodig bij het productieproces binnen het bedrijf zelf, bijvoorbeeld bij ververijen, de productie van inkt of bij brouwerijen.

Om bij het laatste te beginnen: er is geen enkele bron die een aanwijzing biedt dat de walstoepen daarvoor werden gebruikt. De voornaamste nijverheid die grote hoeveelheden water gebruikte, was het bierbrouwen. Daarover is hierboven al het nodige gezegd. De enige afbeelding van een Leidse middeleeuwse brouwerij – ook op een schilderij van Engebrechtsz – biedt geen enkele aanleiding te denken dat een walstoep of vergelijkbare constructie werd gebruikt om, zoals toen nog gebeurde, water uit de gracht te halen (zie afbeelding hiernaast). Tekenend is ook dat brouwerij De Roode Leeuw de walstoep wilde laten afbreken.

Ook wat betreft de wolnijverheid is in de zeventiende en achttiende eeuw geen aanwijzing dat men via een walstoep water haalde voor gebruik *binnen* de werkplaats. Bedenk ook dat er zeker vanaf de zeventiende eeuw handzame pompen bestonden: men hoefde simpelweg niet meer met emmertjes water te sjouwen als men water nodig had. Dat geldt natuurlijk nog sterker voor de negentiende eeuw, toen men bovendien vanaf 1877 kon beschikken over goed water via de waterleiding.

Anders lijkt het met de toegang tot de spoelvlotten, waarvan hierboven al sprake was. Om te beginnen moet hier echter opgemerkt worden dat men – afgaande op de schilderijen en tekeningen van Van Swanenburg – tot in het begin van de zeventiende eeuw géén vlotten gebruikte, maar gewoon schuitjes, zo te zien aalmannen. We mogen aannemen dat in de middeleeuwen wol óf direct van de lage walkant of via dergelijke schuiten in de gracht werd gewassen. Wat betreft de wel bekende relaties tussen een spoelvlot en een walstoep in de zeventiende en achttiende eeuw, moet opgemerkt worden dat er nog veel meer aanvragen waren voor dergelijke spoelvlotten, zonder dat daarbij sprake was van een

verlaging van de walmuur of het aanbrengen van een trap. Hetzelfde geldt voor de negentiende eeuw. Het eerder gememoreerde voorbeeld van Van Wijk toont dat men toen een spoelvat juist *niet* bij een walstoep in de gracht legde.

Wanneer we er bovendien vanuit gaan dat een trap voor dergelijke bedrijfsmatige doeleinden een bijzonder verzoekschrift vereiste en niet via de bonnen werd geregeld, lijkt het gebruik van de walstoepen voor nijverheidsdoeleinden (en voor het verkeer) uitermate beperkt. Behalve de hiervoor genoemde zijn dergelijke aanvragen verder namelijk tot op heden niet aangetroffen. Bijzondere verzoeken kwamen gezien de interne notities uit 1748 sowieso niet veel voor.

Kleine neringdoenden

Bij de discussie over het spoelvat van Van Wijk kwam nog een ander gebruik van de walstoepen aan het licht. Een reden waarom het spoelvat niet te dicht bij de walstoep moest worden gelegd, was dat hier slagers hier ingewanden uitspoelden, waardoor het water zwart zag van het bloed. Ingewanden en ander afvalvlees ('triëp' in goed Leids) werd veel gegeten door de armere Leidenaars – er waren in dit deel van de stad zelfs (afhaal)restaurantjes met klaargemaakte triëp, de zogeheten triëpbakken.⁶³ Bloed in de gracht werd al in de middeleeuwen fel bestreden en ook in 1880 leidde de signalering ervan tot grote verontwaardiging. B&W gaf echter aan dat het weliswaar niet mocht, maar dat men niet naast iedere walstoep een politieagent kon zetten. Ongetwijfeld gebeurde het ook vaker in de armere buurten.

Deze activiteit van de slagers of slachters was dus ongewenst. Maar wellicht hebben ook andere kleine ambachtslieden en middenstanders de walstoepen gebruikt om grondstoffen en (half)producten schoon te maken. Het zou in ieder geval niet onlogisch zijn dat ze dit deden of in ieder geval daarvoor, via de walstoep, water uit de gracht haalden.

De vraag is wel of de bonmeesters zoiets in hun overwegingen meenamen om ergens een walstoep te plaatsen. Die overwegingen kennen we niet. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat dit een belangrijke drijfveer was. Gebruik door kleine neringdoenden kunnen we zeker niet uitsluiten, maar er is geen enkele aanwijzing dat dit een reden was waarom er walstoepen werden aangelegd.

5c Huishoudelijk gebruik

De meest gebruikte formulering met betrekking tot het gebruik van de walstoepen is dat zij er waren voor het gerief van het bon, meer in het algemeen: van de omwonenden. Tekenend is dat de mensen die in 1687 om een trap bij de Kraaiersbrug vroegen, zich als bewoners presenteerden: geen van de negen ondertekenaars noemde zijn beroep of bedrijf. We kunnen er – ook in het licht van wat we hiervoor over verkeer en nijverheid concludeerden, maar met de kanttekening die we over kleine neringdoenden plaatsten – gevoeglijk van uitgaan dat de walstoepen er primair waren voor huishoudelijk gebruik.

Enige berichten en ingezonden brieven in Leidse kranten in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw wijzen daar eveneens op. Nog in 1915 schreef een lezer een pleidooi in het *Leidsch Dagblad* om op de Botermarkt een extra walstoep te maken zodat dienstboden veilig bij het water konden komen.⁶⁴ Zo veilig was een walstoep overigens ook niet. Zeker drie maal heb ik meldingen gevonden dat een dienstmeisje uitgled op de walstoep en vervolgens verdronk. Het jongste

⁶³ Zie ook C. Smit, 'Openbaar Slachthuis Leiden. Een wereld apart. 1903-2000', in P. Cabenda, E. Buis (eds.), *Slachthuis Woonhuis* (Leiden 2006), 22.

⁶⁴ *Leidsch Dagblad*, 1 september 1915.

dienstmeisje dat bij een walstoep verdronk, was overigens dertienjaar oud, maar dit terzijde. In een ingezonden brief pleitte een Leidenaar in 1885 er dan ook voor om rond de walstoep een ijzeren afsluithek te plaatsen om “dienstboden te beschermen”. Dat is echter (behalve bij de parallelle trappen en de brede trap bij de Hogewoerdsbrug) nooit gebeurd.⁶⁵ En passant maken deze ongelukken weer duidelijk dat de walstoepen voor huishoudelijk werk werden gebruikt. Ook op oude foto's zien we – naast spelende kinderen – voornamelijk vrouwen (vooral dienstboden) in de weer bij de walstoep.

Wij moeten bij het huishoudelijk gebruik zoals gezegd niet denken aan consumptieve doeleinden, maar vooral aan de was, het afwassen van vaatwerk en het schrobben van de straat (en wellicht ook voor het boenen en poetsen in huis). Het was regelmatig een drukte van belang op de stedelijke kaden, met huisvrouwen en dienstboden die bezig waren met allerlei huishoudelijke activiteiten. Probleem is dat dergelijke activiteiten alleen vrij algemeen en zelden concreet beschreven zijn. Eigenlijk bieden de walstoepen daarmee een zeldzaam kijkje in het dagelijks leven van (vooral) de vrouw...

De was

Met name op wasdag was het een drukte van belang op de walkanten, aangezien deze ook gebruikt werden om er de was te drogen en als bleek. Wanneer we bijvoorbeeld de iconische foto van wasdag op de Waardgracht beter bekijken, zien we dat vrouwen zich over de walkant buigen om was te spoelen, met een emmertje naast zich (zie afbeelding hiernaast). De eerder aangehaalde opmerking van Bodrij dat luiers lekker zacht werden van een spoelbeurt in de gracht, betreft een vrij algemene praktijk.

De vrouwen die we op foto's in een walstoep bezig zien, lijken eigenlijk voornamelijk daarmee bezig te zijn. Op z'n minst hebben ze een emmertje naast zich staan (zie afbeelding hiernaast, maar ook foto op de voorkant). Niet alleen proletarische vrouwen gebruikten grachtenwater voor de was, maar ook de middenklasse – er is een foto waarbij op de Botermarkt was 'op de bleek' ligt – en zelfs welgestelden. Alleen deden voor de betere standen de dienstboden het werk.

⁶⁵ *Leidsch Dagblad*, 18 december 1885. De hekken bij de 'parallelle' trappen waren er in ieder geval reeds in de achttiende eeuw.

Dat is geen negentiende en vroeg-twintigste-eeuws gebruik, en evenmin typisch Leids. Ook voor oude afbeeldingen of foto's van walstoepen elders in West-Nederland geldt dat als er mensen op afgebeeld zijn, dit bijna altijd vrouwen zijn, die op het oog met de was bezig zijn. Ook op de oudste Leidse afbeelding van een walstoep – het middeleeuwse schilderij met het Gangetje op de achtergrond – is een vrouw bezig met de was. Veelzeggend is dat op de achttiende-eeuwse tekening van Bylaert van een Steenschuur zonder walstoep, een vrouw te zien is die met een emmer aan een stok (!) water uit de gracht haalt, terwijl naast haar op de kade een bundeltje ligt (zie afbeelding hiernaast). Dat er later een walstoep op die plek kwam, zal haar huishoudelijke arbeid aanzienlijk verlicht hebben.

We moeten niet denken dat altijd door iedereen alle was in of aan de gracht werd gedaan. Het gaat hierbij vooral om het spoelen. Voor sommige kledingstukken of andere huishoudelijke textiel, en in de armere volksklasse vaker dan bij de rijken, zal het wassen daar wel bij gebleven zijn. Andere kleding of textiel vroeg om meer bewerking, nog afgezien van het op de bleek leggen. Gebruik van heet water voor een grondige was zal echter vóór het eind van de negentiende niet veel voorgekomen zijn in minder draagkrachtige kringen – dat kostte geld en bovendien had men in eenvoudige woningen niet meer dan één kleine vuurplaats in de woonkamer, waarop ook nog het eten bereid moest worden. Grote grachtenpanden waren daar beter voor geëquipt. Heet water was vanaf het eind van de negentiende eeuw ook te koop bij zogeheten water- en vuurstokers en bij de fabrieken. Dat was, mogen we aannemen, geen grachtenwater. Het kostte wel geld en de armoe was wijd verspreid. Eigenlijk nam pas na de Eerste Wereldoorlog de koopkracht dusdanig toe dat ook arbeidersvrouwen zich zoiets konden veroorloven. En even goed dat zij grotere hoeveelheden leidingwater konden betalen. Zeker tot die tijd was het spoelen in de gracht een alternatief. Dat kostte immers niets.

Voor de witte was en vooral het linnengoed – slechts spaarzaam aanwezig bij de armen, als ze het al hadden – was er een duidelijk alternatief. Rond de stad lagen aan de singels vele blekerijen – ze zijn al afgebeeld op de kaart van Pieter Bast uit 1600. De minst draagkrachtigen zullen zich dit niet hebben kunnen permitteren, maar gezien het grote aantal blekerijen maakten behoorlijk wat burgers er wel degelijk gebruik van. In het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderden deze blekerijen in wasserijen, waar men ook met ander wasgoed terecht kon.

Dat het gebruik van het grachten- en singelwater voor de was zich vooral beperkte tot het spoelen, zeker in de negentiende eeuw, blijkt ook uit de gangbaarheid van de term spoelstoep. Aardig is dan om weer even stil te staan bij de spoelstoep van het St. Janshof. Die verdween in 1887 met de demping van de St. Jansgracht. Uit de raadsdiscussie blijkt dat het hof al eerder aangesloten was op de waterleiding. Toch gebruikte men nog zo lang het kon de 'spoelstoep' aan de gracht en wilde men per se ter vervanging daarvan een aparte spoelbak... Die kreeg men ook, alleen werd deze nu gevuld met leidingwater. Het verhaal illustreert dat het spoelen van wasgoed in de gracht (of de singel) een diepgewortelde gewoonte was.

Andere huishoudelijke activiteiten

Is het spoelen van de was in de gracht duidelijk zichtbaar op oude prenten en foto's, dat geldt niet voor ander huishoudelijk gebruik van het grachtenwater. Toch moet er meer geweest zijn. De ingezonden brieven-schrijver die in 1885 pleitte voor ijzeren hekjes bij de walstoepen had het over "werkzaamheden" die dienstboden "aan den wal" uitvoerden: dat moet meer zijn geweest dan alleen de was. Het is ook onwaarschijnlijk dat men de straat voor het huis of de stoepen, trappen en hekken en ramen van het huis schoonmaakte met iets anders dan grachtenwater. Daarvoor was ander water simpelweg doorgaans moeilijker te krijgen of te waardevol.

Zeker armere mensen zullen ook hun vaatwerk vaak omgespoeld hebben met grachtenwater, direct aan het water of daaruit geschept met een emmertje. In een stad als Leiden was overal wel een gracht(je) dicht in de buurt, als je er niet al direct aan woonde. Aangezien men (in ieder geval de jeugd) er zelfs niet vies van was fruit te eten die men tussen kadavers van ratten, honden en katten uit de gracht viste en afspoelde met hetzelfde grachtenwater⁶⁶, is het niet zo gek te vermoeden dat ook eetgerei en vaatwerk met grachtenwater werd gespoeld. De lezer van het *Leidsch Dagblad* die in 1915 voorstelde een extra waterstoep te maken aan de Botermarkt, deed dat omdat hij "een jong dienstmeisje bezig [zag] aan de waterkant iets schoon te maken" en hij vond dat ze te ver voorover moest buigen om bij het water te komen. Blijkbaar werden dus ook bij huishoudens die zich een dienstmeisje konden veroorloven, dingen gereinigd met grachtenwater, direct aan de waterkant. En een stoepje was daarvoor bijzonder handig.

Dit reinigen van vaatwerk en andere spullen valt net zo zeer onder de term spoelen als de was. Rechtstreekse documentatie is niet gevonden, maar niet alleen zijn er enige aanwijzingen voor, in de context van beschikbare (en vooral niet-beschikbare) voorzieningen en mogelijkheden, is dit uiteindelijk niet meer dan logisch. En ongetwijfeld zullen niet alleen de echte stadsbewoners de walstoepen daarvoor gebruikt hebben, maar hadden de spoelstoepen van de bewoners aan de singel eenzelfde functie. Zoals aan het begin van dit rapport is geconstateerd was het spoelen van vaatwerk en dergelijke ook een van de traditionele functies van de niet-stedelijke wal- en boenstoepen.

5d Slotopmerkingen over het gebruik

Natuurlijk werden de walstoepen ook voor andere doeleinden gebruikt dan voor dergelijk huishoudelijk werk en door anderen dan dienstmeisjes en huisvrouwen. Kinderen gebruikten ze bij hun spel of hingen er rond, zoals blijkt uit berichten over ongelukken – ten minste één jongetje verdronk daarbij – en ook op foto's te zien is: naast vrouwen zijn kinderen de grootste groep die wij daarop bij een walstoep zien.⁶⁷ Ongetwijfeld zullen er ook mensen gezeten hebben om zich te verpozen met een pijpje, een hengel of drank. Er zullen mensen zijn geweest die er voor hun deur hun schuitje of *speeljacht* hebben aangemeerd, wanneer ze van een *speeltuyn* of buitenplaats de stad in voeren.

Maar dat was niet de beoogde bestemming van de walstoepen. Aan een aantal kan een economische functie worden toegeschreven en ongetwijfeld werden ze daar opportunistisch vaker voor gebruikt. De belangrijkste reden dat ze vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw in grote getalen in het stadsbeeld verschenen, was echter dat zij handig waren voor allerlei huishoudelijke activiteiten.

⁶⁶ Zie Bodrij, *Een stem*, 11.

⁶⁷ In de Zaanstreek bestond zelfs het woord wallig voor kinderen, met als betekenis: op het walletje lopende spelen, gaarne aan de walstoep zijnde.

Zo blijkt de Leidse walstoep toch eigenlijk volledig te passen in de woordenboekdefinitie ervan, al is deze ontleend aan een andere streek en een andere, minder verstedelijkte omgeving. Wonderbaarlijk is echter dat deze voorziening in Leiden vergeleken met andere steden zo'n enorme verspreiding heeft gekend en nog steeds heeft. Het historische beeld van die andere steden kan daarbij minder correct zijn, want dit is uitsluitend gebaseerd op iconografisch onderzoek in via het internet beschikbare collecties. Anno nu gaat het echter in Leiden wat die verspreiding betreft zeker om een uniek verschijnsel. Een misschien wat onopvallend maar wel héél bijzonder fenomeen.

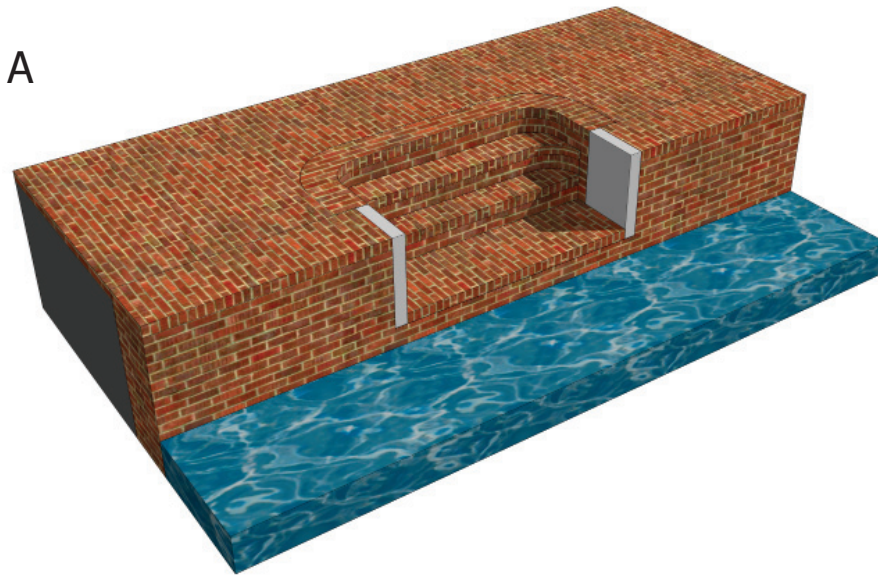
Bijlage 1 Overzicht resultaat zoektocht in andere steden

Trappen naar het water in andere steden in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Utrecht						
Plaats	Gezien	Aantal	Jaar	Leidse vorm	Gebruik	Opmerking
Alkmaar	Ja	1	1899	nee	-	Brede trap bij brug
Amersfoort	ja	1	18 ^e eeuw	Nee	-	Buiten stadspoort
Amsterdam	ja	1	19 ^e eeuw	nee	-	
Buiten Utrecht	Ja	2	1931	nee	-	Aan de Vecht
Den Haag	Ja	2?	1710, 1890	Nee	-	brede trap bij brug in 1710
Delft	Ja	2	Bestaan nog	nee	-	Tegenover elkaar
Edam	ja	2	1910; 1952	vierkant	-	Tegenover elkaar
Goes	ja	1	Bestaat nog	nee	Lijkt toegang aanlegplaats	
Gouda	nee	-	-	-	-	
Haarlem	Ja	2	17 ^e eeuw; 1899	vierkant, hoger	Op boot stappende mensen op 17 ^e - eeuwse prent	Tegenover elkaar; lijken later 'verhoogd'
Medemblik	Ja	2	1941	nee	-	Tegenover elkaar
Middelburg	Nee	-	-	-	-	
Oudewater	nee	-	-	-	-	
Purmerend	Nee	-	-	-	-	-
Rotterdam	Ja	5	1667-1825	1	2x wassende vrouw. Wellicht 1 laden en lossen	
Schagen	Nee	-	-	-	-	-
Schiedam	Ja	1	Bestaat nog	nee	Lijkt toegang schepen	
Schoonhoven	nee	-	-	-	-	
Sluis	ja	1	1900	nee	-	
Utrecht	Ja	6	1800-heden	nee	1x vrouw (steigertje)	NB: ook werven; andere meest noordrand stad
Weesp	Ja	1	1920	nee	-	Aan de Vecht
Zierikzee	ja	1	1747	nee	Staat vrouw op	Hoge kade
Andere stdn Zeeland	nee	-	-	-	-	

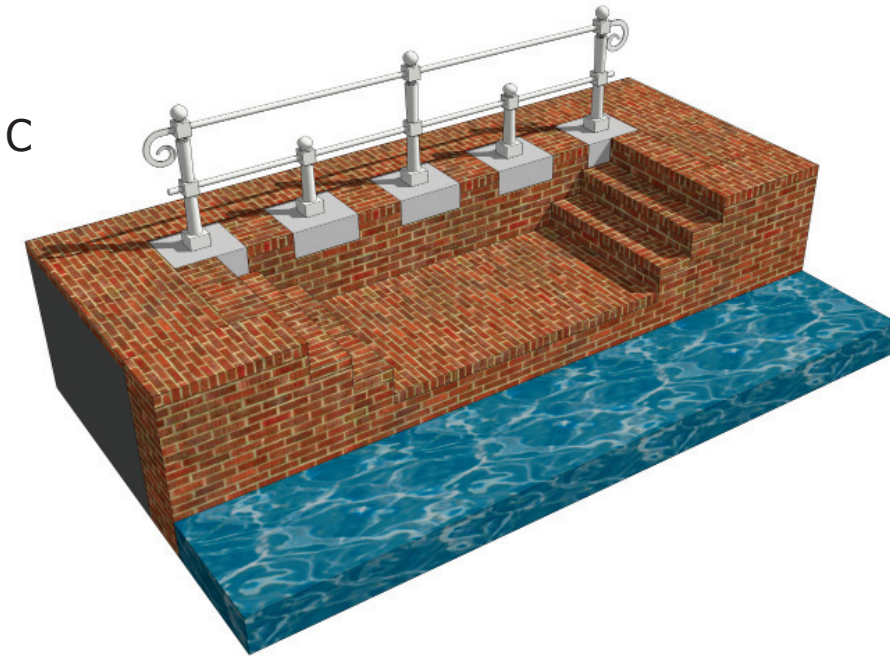

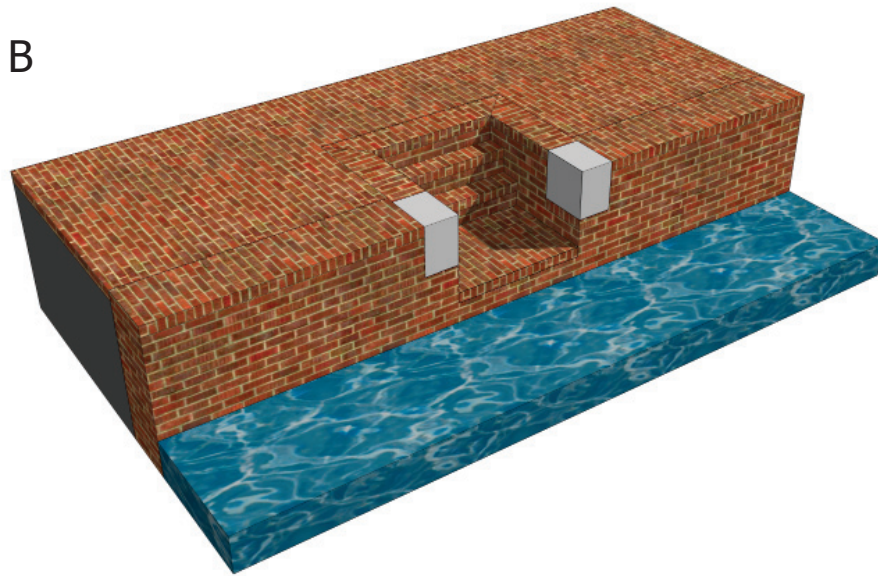
type A

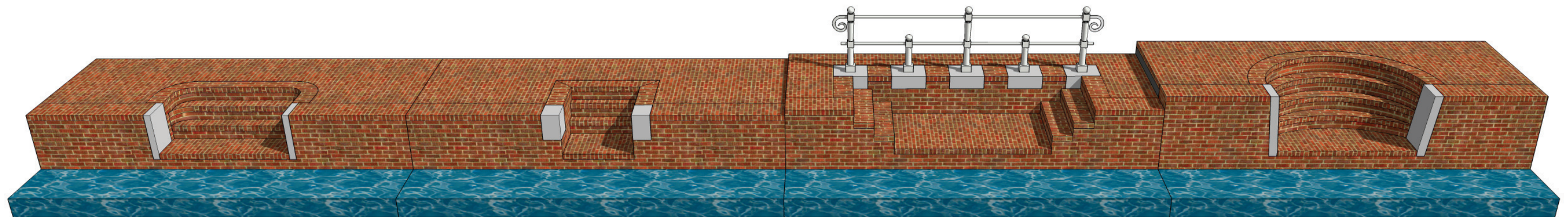
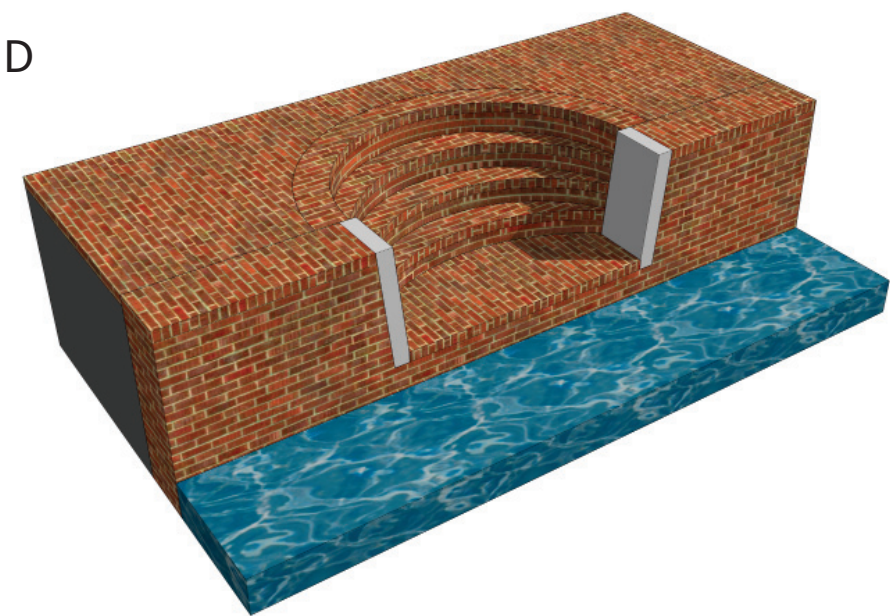
type C

type B

type D

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Bronnen en bronnenpublicaties

Barendregt, L., mededelingen per email aan C. Smit, 4 en 6 januari 2016
ELO, Archieven van de hofjes (0513), XXIV Schachtenhofje;
ELO, beeldbank (incl. verzameling HVOL): www.erfgoedleiden.nl/collecties/beeldmateriaal;
ELO, gedigitaliseerde Leidse kranten, tevens *Handelingen van de Gemeenteraad*: <http://leiden.courant.nu/>;
ELO, *Keurboeken 1583, 1658*.
ELO, Stadsarchief II (1574-1816), m.n. de Gerechtsdagboeken, stukken m.b.t de bonnen en openbare werken;
ELO, Stadsarchief III (1816-1929), , inv. nr. 1533, *Overzicht concessies* en Notulen B&W;
Hamaker, H.G., *De middeneeuwse keurboeken van de stad Leiden*.
Hoeven, E. van der, *Concessies en smalle diensten Leiden 1545-1930*. Dit overzicht is te vinden in
<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhalen/search/bronnenpub.>;
<http://www.waterschaprivierenland.nl/binaries/content/assets/wsrl---corporate/producten/2015-vergunningen/5.9-het-aanleggen-en-hebben-van-boenstoepen.pdf>;
Meerkamp van Embden, A., *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)*, twee delen (Amsterdam 1913-1914);
Molhuysen, P.C., (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel 1;
Vlist, E.T. van der, *De oudste oorkonden van de stad Leiden. Een paleografisch-diplomatische studie* (Leiden 1988);

Woordenboeken

GTB (Geïntegreerde Taalbank), historische woordenboeken (ONW, VMW, MNW, WNT), <http://gtb.inl.nl>;
Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal. Dertiende, herziene uitgave* (Utrecht/Antwerpen 1999);

Beeldbanken buiten Leiden:

www.nationalebeeldbank.nl;
www.beeldbank-nh.nl (prov. Noord Holland);
www.beeldbankmiddelburg.nl;
www.haagsebeeldbank.nl;
www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal (provincie Utrecht);
www.samh.nl/beeldbank/fotocollectie (Hollands Midden: Gouda e.o.);
www.zeeuwsarchief.nl;
www.stadsarchief.rotterdam.nl/collectie/beeld-en-geluid;
beeldbank.amsterdam.nl;
www.archief-delft.nl/zoeken/collectie-beeld-en-geluid;
www.schiedam.nl/Def/Gemeentearchief/Archieven-en-Collecties/Beeldbank;

Literatuur

Baar, P.J.M. de, 'Jan van Hout en zijn Stratenboek en Grachtenboek', in: *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (Leiden 1985);
Bodrij, W., *Een stem uit de achterbuurt* (Leiden, z.j.);
Boekenooogen, G.J., *De Zaanse Volkstaal. Deel II: Zaaans Idioticon – Aanvullingen* (Zaandijk 1897, herdruk 1971).
[Http://www.agriwiki.nl/wiki/Boenstoep](http://www.agriwiki.nl/wiki/Boenstoep);
Korswagen, J.H., *De oorzaak van de stank der Leidsche grachten* (proefschrift Leiden, 1926)
Maanen, R.C.J. van, 'Inleiding' in: *Inventaris van het Stadsarchief van Leiden (1253) 1574- 1816 (1897)*, (Leiden 1986), IX-LXXIX;
Maanen, R.C.J. van (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, vier delen (Leiden 2002-2004);
Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. Beschrijving* (Leiden 1975);
Smit, C., 'Openbaar Slachthuis Leiden. Een wereld apart. 1903-2000', in P. Cabenda, E. Buis (eds.), *Slachthuis Woonhuis* (Leiden 2006);
Smit, C., *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001);